

ACTA UNIVERSITATIS LODZIENSIS
FOLIA LIBRORUM 2 (19), 2014

*Magdalena Kwiatkowska*¹

**SPRAWOZDANIE Z OGÓLNOPOLSKIEJ KONFERENCJI NAUKOWEJ
„KULTURA NIEZALEŻNA W ŁODZI W LATACH 70. I 80. XX W. NA
TLE PRĄDÓW KONTRKULTUROWYCH W PRL”**

W dniach 9–10 grudnia 2013 r. odbyła się w Łodzi druga konferencja z cyklu „Wehikuł czasu – kontrkultura w latach 70. i 80. XX wieku” realizowanego w ramach programu Patriotyzm Jutra finansowanego ze środków Muzeum Historii Polski. Pierwsze spotkanie z tego cyklu poświęcono drugiemu obiegowi wydawniczemu. Konferencję będącą elementem VII Festiwalu Puls Literatury zorganizowały dwie instytucje, Katedra Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego oraz Dom Literatury w Łodzi. Patronat nad nią objął Rektor Uniwersytetu Łódzkiego.

Konferencja o charakterze interdyscyplinarnym stała się ważnym spotkaniem zróżnicowanego grona naukowców: historyków, literaturoznawców, filmoznawców, historyków sztuki, socjologów oraz osób bezpośrednio zaangażowanych w niezależną działalność artystyczną i wydawniczą w Polsce w latach 70. i 80. XX w. Celem Konferencji było ustalenie i prezentacja faktów odnoszących się do działań środowisk niezależnych oraz refleksja nad fenomenem ówczesnej kontrkultury związanej z opozycją demokratyczną. Podczas dwudniowych posiedzeń próbowano charakteryzować wyjątkowość tego zjawiska zarówno w referatach o szerokim zakresie tematycznym, jak i w dyskusjach inspirowanych wypowiedziami prelegentów i przywoływanymi w pamięci wydarzeniami sprzed lat.

Organizatorzy zaproponowali kilka obszarów tematycznych konferencji: rola działalności artystycznej w walce z komunizmem; wybitne osobowości polskiej kultury niezależnej; opis socjologiczny grupy społecznej, jaką tworzyły osoby związane z podziemnym ruchem artystycznym; formy walki z niezależną działalnością artystyczną; analiza twórczości w ramach poszczególnych dziedzin kultury; działalność tzw. salonów artystycznych. Podczas Konferencji przedstawiono szesnaście referatów, które odnosiły się do różnych form aktywności artystycznej i wydawniczej.

¹ Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej.

Obrady rozpoczął prof. Konrad Tatarowski (Uniwersytet Łódzki) referatem *Wokół pojęć wolności i niezależności*. Wychodząc od dwóch konstatacji – po pierwsze, Solidarność reprezentowała społeczeństwo demokratyczne w nie-demokratycznym kraju, po drugie, twórcy stanu wojennego nie zostali osądzeni – przytoczył definicje wolności oraz takich pojęć, jak „wolność polityczna”, „margines wolności”, „samoograniczenie”. Omówił niejednorodne postawy wobec systemu: rewizjonistyczne (m. in. środowiska Znak), opozycyjne w latach 70., stanowisko Kościoła katolickiego (reprezentowane przez kardynałów Stefana Wyszyńskiego i Karola Wojtyłę), podkreślił brak zanegowania podstaw ustrojowych PRL ze strony Solidarności oraz istotny polski czynnik strukturalny ustroju, jakim była chłopska własność ziemi. W dalszym toku rozważań referent scharakteryzował trzy drogi negacji ustroju, tj. emigrację wewnętrzną, postawę Ketmana, emigrację z kraju; ostatnie rozwiązanie w praktyce wyrażało dwie biegunowo różne postawy wobec komunizmu: całkowite odrzucenie ustroju niereformowalnego oraz próby oddziaływania na kraj mimo braku akceptacji ustroju (podejmowane przez Giedroycia i Nowaka-Jeziorańskiego). Sięgając do życia kulturalnego po roku 1956, podkreślił znaczenie studenckiego ruchu artystycznego (rozwijającego się raczej pod szyldem niż pod patronatem Związku Młodzieży Polskiej, a w latach 70. Socjalistycznego Związku Studentów Polskich), w decydującym stopniu określającego zjawisko nazywane „kulturą niezależną”, „kontrkulturą”, „kulturą alternatywną”. W roku 1968 przełomem dla działań, wcześniej nie skonfliktowanych z władzą, stała się obrona dzieła wieszczka przed cenzurą (rozumiana jako obrona wolności). Następne dziesięciolecie zapisało się rozkwitem teatrów niezależnych, związanych z ruchem studenckim i/lub wywodzącym się z niego (w Gdańsku, Lublinie, Poznaniu, Warszawie). Na rok 1976 przypada początek publikowania w „drugim obiegu” i burzenie stabilności oficjalnego ruchu wydawniczego. Zrodziło to nowe relacje twórców z władzą; powstawały dzieła bez subwencji państwowych i bez kontroli cenzury.

Wątek publikacji niezależnych podjęła prof. Dobrochna Dubert-Bakuła z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu. Referentka mówiła o roli czasopism literackich i kulturalnych drugiego obiegu (z lat 1982–1989) oraz podejmowanej przez te periodyki próbie udostępnienia czytelnikowi polskiemu utworów literatury niezależnej krajów demokracji ludowej. W swoim wystąpieniu skupiała się na literaturze rosyjskiej, wyraźnie dominującej na łamach polskich czasopism bezdebitowych; fakt ten zasygnalizowała już w tytule referatu – *Głos z ciemności przyjaciół Moskali*. Referentka podkreśliła trudności w dostępie do oryginalnych tekstów rosyjskich publikowanych w ZSRR (samizdat) i na emigracji (tamizdat). Tłumacze (Andrzej Drawicz, Irena Lewandowska i in.) starali się oprócz dzieł należących do kanonu XX w. wyszukiwać utwory zapomniane i nieznanne jeszcze nowości (literatura łagrowa,

satyryczna, poezja, esej). Duże zainteresowanie czytelników polskich twórczością pisarzy języka rosyjskiego sprawiło, że utwory literackie publikowano również w czasopismach politycznych i historycznych, a nawet w gazetkach informacyjnych.

Problematykę publikacji pozacenzuralnych kontynuował dr Sebastian Ligarski z Instytutu Pamięci Narodowej w Szczecinie, w referacie poświęconym mechanizmom oddziaływania Służby Bezpieczeństwa na prasę bezdebitową. Podkreślił zmiany taktyki i rodzajów kar dla wydawców i kolporterów następujące wraz z reorganizacją urzędu lub zmianami politycznymi w kraju: kara śmierci w pierwszym dziesięcioleciu powojennym, od 1957 r. nacisk na słuchaczy Radia Wolna Europa i współpracowników Instytutu Literackiego i „Kultury” paryskiej (sprawa tatarników w 1969 r.) oraz dekonspiracja organizacji Ruch w wyniku donosu i procesy sądowe jej członków (1970–1971). W drugiej połowie lat 70. nastąpiło odejście od działań pozostających w granicach ówczesnego prawa. Tolerowano zakładanie pism w celu ułatwienia rozpracowania zespołów redakcyjnych i wydawniczych drogą infiltrowania i nękania konkretnych osób. Równocześnie pojawiły się fałszywki SB-ckie będące wynikiem współpracy znanych krytyków i literatów, którzy analizowali teksty publikowane nielegalnie. Po wprowadzeniu stanu wojennego w 1981 r. nastąpił powrót do fizycznej likwidacji bezdebitowej prasy i drukarni.

Pozostałe referaty odnoszące się do publikacji ukazujących się poza cenzurą oraz do organizatorów nielegalnego ruchu wydawniczego i artystycznego wygłosili: dr Krzysztof Gajda – *Komizm w piosence „drugiego obiegu”*, Andrzej W. Kaczorowski – *Obraz LWP („ludowego” Wojska Polskiego) w literaturze i publicystyce drugiego obiegu wydawniczego*, Renata Nolbrzak – *Zdzisław Jaskuła – poeta, redaktor, animator łódzkiej kultury niezależnej w PRL*, Jakub Szumski – *Warszawa wobec „Pulsu”. Z geografii opozycji w PRL*.

Interesującą grupę wypowiedzi na Konferencji poświęconej kulturze niezależnej w Łodzi stanowiły referaty o teatrze studenckim. Profesor Lech Śliwonik z Akademii Teatralnej w Warszawie mówił o Łódzkich Spotkaniach Teatralnych w latach 70. w kontekście zmian politycznych i nacisków na niezależny ruch studencki ze strony władz. Rozwijający się od lat 50. teatr studencki (warszawski STS, gdański Bim Bom, wrocławski Kalambur) w początkach następnej dekady przeżywał w Polsce rozkwit (ok. 150 teatrów), a po marcu `68 – kryzys, który dotknął też istniejące od 1963 r. Łódzkie Spotkania Teatralne. Odnowienie formuły Spotkań w 1970 r. i aktywność nowo powstałych zespołów (krakowski Teatr Stu, poznański Teatr 8 Dnia, łódzki Teatr 77, Scena Plastyczna KUL) zaowocowały „powrotem do źródeł” i ponownym rozkwitem teatru studenckiego. Łódzkie Spotkania Teatralne w latach 1970–1972 ukazywały zespołowość, podniosłość, powagę, współdziałanie sceny i widowni, co autor uznał za dowód wielkiego przyływu

energii i zdolności teatru do uchwycenia spraw poważnych. Użyty w tytule referatu Lecha Śliwonika zwrot *Spacyfikowana rewolta pokoleniowa* odnosi się do nasilającej się w latach 1973–1977 interwencji władz (zmiany terminu Spotkań, niedopuszczania do nich zespołów, prześladowania ich uczestników). Wyznaczanie przez władze granic niezależności doprowadziło do schyłku tego nurtu kultury studenckiej, a łódzkie Spotkania po starciu z polityką przeszły kolejny kryzys.

Z perspektywy uczestnika wydarzeń o *Kontekstach młodego teatru l. 70. i 80. na podstawie wybranych zespołów* mówił dr Dariusz Leśniowski z Uniwersytetu Łódzkiego. W referacie przybliżył drogi rozwoju Teatru 77, od wysokich lotów artystycznych w początkach lat 70. po kryzys w 1976 r. i zdominowanie sceny przez publicystykę. W dalszym toku rozważań omówił działania nowych scen alternatywnych powstających w drugiej połowie lat 70 oraz ich artystyczne korzenie i odwołania (pozostający w sferze wartości chrześcijańskich Studencki Teatr Miłości Stygmat, Pstrąg – Grupa 80 odwołująca się do amerykańskiej kontrkultury i języka wypowiedzi, Galeria Działań Maniakalnych, łódzka odnoga Pomarańczowej Alternatywy z Wrocławia). Dla zespołów uprawiających teatr sztuk i teatr działań szczyt rozwoju przypadł na przełom lat 1980/81.

Interesujące tezy odnoszące się do sposobu funkcjonowania alternatywnej sceny studenckiej w latach 70. przedstawił Adam Hohendorff w referacie *SZSP wobec teatru studenckiego w czasach dekady gierkowskiej – patron czy cenzor?* Absolwent łódzkiej polonistyki (1987) stwierdził, że kultura niezależna to nie tylko kultura drugiego obiegu, ale również niektóre działania koncesjonowane, pozostawiające wrażenie półoficjalności. Poruszył kwestię mecenatu państwa nad oddolnymi inicjatywami kulturalnymi i wynikającej z tego zależności od władz. Podkreślił, że w latach 70. państwo z założenia traktowało kulturę studencką jako „niezależną”, równocześnie podporządkowując ją organizacyjnie SZSP. W tym kontekście autor pytał, czy socjalistyczna organizacja studencka była reprezentantem środowiska studenckiego wobec władz, czy raczej uczestnikiem władz w środowisku, podmiotem infiltrującym zespoły artystyczne. W dyskusji, jaką wywołało ostatnie pytanie nie dostrzeżono rozstrzygnięcia dylematu. Uczestnicy konferencji przytoczyli natomiast liczne przykłady pośredniczenia SZSP w dysponowaniu funduszami przeznaczonymi na kulturalną i naukową działalność młodzieży studenckiej. Temat ten poruszył również Piotr Załuski w referacie *Niezależność koncesjonowana, czyli obszary wolności i jej zmienne formy w polskiej kulturze studenckiej lat 1955-1977*.

Na temat niezależnej sztuki filmowej w latach 70. i 80. wypowiedziało się trzech referentów. Dr Jacek Nowakowski z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu w referacie *Wizerunek XX-wiecznej Polski w dokumentach*

filmowych Video Kontaktu przedstawił ramowy program badań nad działalnością ośrodka filmowego założonego w 1984 r. przez Mirosława Chojeckiego. Przedmiotem zainteresowania badacza stał się dorobek pierwszego, paryskiego okresu Video Kontaktu (do 1990 r.), kiedy studio produkowało filmy dokumentalne. Autor dokonał próby definicji filmu/kina dokumentalnego, zauważył, że – mimo pewnego zmetaforyzowania przekazu – filmy te są bliższe nauce niż sztuce. Odwołując się do kryteriów analizy dzieła filmowego, starał się odpowiedzieć na pytanie o typ, gatunek, treść komunikatu i proponowaną w dokumentach paryskich wizję świata. W dalszym toku rozważań wyodrębnił trzy grupy filmów tego rodzaju: historyczne – na temat osób pomijanych w oficjalnym przekazie w PRL (Piłsudski, Sikorski, Macoch), o instytucjach i działaczach kulturalnych (Czapski, Lebenstein, Pszoniak, Szpotański) oraz kronikarskie, odnoszące się do wydarzeń najnowszych (Komitet Obrony Robotników, przebieg stanu wojennego, wizyta Wałęsy w Paryżu). Podkreślił przy tym, że do dziś nie znamy pełnego katalogu filmów tego studia z okresu paryskiego.

Dwa kolejne referaty „filmowe” wygłosiły doktorantki z Katedry Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego, poświęcając je zdarzeniom miejscowym. Agnieszka Barczyk, nawiązując w tytule wystąpienia do retrospektywnego filmu Jacka Talczewskiego (2008) zaprezentowała „*Bunt na łodzi*”. Łódzki przyczynek do historii filmowych „opozycjonistów”, relację o filmowaniu studenckiego strajku okupacyjnego z początku 1981 r. Anna Maćkowiak w referacie *Czysty film* mówiła o działalności artystycznej Józefa Robakowskiego w latach 70. i 80.

Ostatnie wystąpienie dało pretekst prof. Robakowskiemu, teoretykowi sztuki i nauczycielowi akademickiemu do dłuższej wypowiedzi na temat toruńskich korzeni artystycznego ruchu multimedialnego w latach 60. (Grupa 61 zrzeszająca studentów Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, filmowa Grupa Pętla realizująca amatorskie filmy artystyczne poza cenzurą, Festiwal Fotograficzny w Toruniu, przeniesiony później do Łodzi). Studenci łódzkiej Filmówki w 1970 r. uruchomili Warsztat Formy Filmowej, działania nie należące do programu Szkoły Filmowej, a kilkanaście lat później, w ramach ruchu artystycznego określanego Kulturą Zrzuty, jej absolwenci zainicjowali festiwal Nieme Kino (1983–1985).

Kultura Zrzuty (1981–1987) i związana z nią awangardowa grupa artystyczna Łódź Kaliska (zawiązana w 1979 r.) stała się przedmiotem referatu Sebastiana Latochy *Błazen w późnym PRL-u. O happeningach Łodzi Kaliskiej*. Autor podkreślił, że błazenada była wyrazem stosunku środowisk niezależnych od władz u schyłku PRL-u. Grupa kontestowała kulturę oficjalną, konformistyczną i instytucjonalizowaną, oddziaływała poprzez happening i performance,

nie stroniła od drażnienia publiczności, dążyła do ośmieszenia akademickiego układu artystycznego.

Jedną z form pozacenzuralnej działalności plastycznej i wystawienniczej w Łodzi po roku 1980 omówił prof. Grzegorz Sztabiński z Uniwersytetu Łódzkiego. Badacz, artysta i zarazem uczestnik wydarzeń przedmiotem wystąpienia uczynił Nawę św. Krzysztofa, galerię sztuki zorganizowaną przy kościele oo. jezuitów (1985–1989) dzięki poparciu o. Stefana Miecznikowskiego, kapelana łódzkiej Solidarności. Referent podkreślił względną swobodę działalności artystów w latach 70., możliwość organizowania licznych wystaw i imprez międzynarodowych w ramach instytucji państwowych. W roku 1980 artyści przeżyli wstrząs, gdy okazało się, że przeświadczenie o uniwersalizmie pojęcia awangardy było złudzeniem wynikającym z alienacji środowiska. Po wprowadzeniu stanu wojennego wśród artystów bojkotujących oficjalne instytucje wytworzyły się dwa nurty: pierwszy – przykościelny, o charakterze wspólnotowym i nastawieniu apokaliptyczno–martyrologicznym, drugi – anarchizujący, o charakterze indywidualistycznym i ironicznym nastawieniu do rzeczywistości. Nawa św. Krzysztofa nie mieściła się w żadnym z tych nurtów; chociaż galeria istniała przy kościele, to na dziewięciu zorganizowanych wystawach pokazano dzieła plastyczne o zróżnicowanej tematyce i niejednakowym poziomie artystycznym, głównie twórców indywidualnych. Oprócz wystaw w galerii odbywały się projekcje filmów o sztuce i spotkania z artystami (wieczór autorski Ryszarda Krynickiego, wykład i performance Zbigniewa Warpechowskiego). W pierwszych dwóch latach działalności opublikowano trzy numery gazety „Nawa św. Krzysztofa” redagowanej i wydawanej poza cenzurą przez Zbigniewa Koszałkowskiego. Pismo podejmowało m. in. dyskusowany w tym czasie w środowisku temat sztuki w świątyni.

Konferencję dopełniła projekcja filmu Grzegorza Brauna *Wielka ucieczka cenzora* (1999) rejestrującego wywiad–rzekę z Tomaszem Strzyżewskim, byłym cenzorem krakowskim, oraz wypowiedzi osób (m. in. Mirosława Chojeckiego i Eugeniusza Smolara), które na emigracji przyczyniły się do opublikowania w *Czarnej księdze cenzury* dokumentów wywiezionych z kraju.

Żywa dyskusja, w której głos zabrało kilkunastu uczestników konferencji, koncentrowała się wokół problemów poruszonych w referatach. Pojawiające się w dyskusji wątki wspomnieniowe uczestników omawianych wydarzeń pozwoliły wydobyc wiele szczegółów dopełniających wypowiedzi zaplanowane wcześniej, wyjaśnić pojawiające się wątpliwości i wskazać możliwe interpretacje. Należy wyrazić przekonanie, że rezultaty spotkania ludzi nauki i organizatorów łódzkiej kontrkultury w latach 70. i 80. XX w. znajdują odzwierciedlenie w publikacji, która w znaczącym stopniu zasiliła otwarte pole badawcze.